

MONOPOLIYA VA MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT, XORIJ
TAJRIBASI

Umida Umarova

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Xalqaro jurnalistika fakulteti talabasi

Anotatsiya: ushbu maqolada mamlakatimizda monopoliyaga qarshi kurashish maqsadida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, bu borada xalqaro maydonda amalga oshirilayotgan ishlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: monopoliya, monopoliya turlari, tabiiy monopoliya, huquqiy monopoliya, infratuzilma, qonunchilik, strategik monopoliya, texnologik monopoliya, xalqaro tajriba.

O'zbekistonda "avval iqtisod, keyin siyosat" tushunchasi mustaqillikning ilk davridan boshlab ilgari surib kelinadi. Bugungi kunda mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1-moddasida belgilab qo'yilgan "Ijtimoiy davlat" muhitini yaratish ham aynan xalqning iqtisodiyotda teng bo'lishi, kambag'al, uysiz, boquvchisiz aholi qatlamining yo'q bo'lishi uchun kurashishni ko'zda tutadi. Bunda esa hech shubhasiz, iqtisodiyotda monopoliyaga qarshi kurashish alohida ahamiyatga ega. Monopoliya – bu bir kompaniya yoki tashkilotning mahsulot yoki xizmatlar bozorida yagona ta'minotchi bo'lib, ushbu mahsulot yoki xizmatlarga nisbatan narxlarni va bozordagi sharoitlarni to'liq nazorat qila oladigan holatdir. Monopoliya sharoitida raqobatchilar yo'q yoki juda kam bo'ladi, bu esa monopolistga qulaylik beradi. Monopoliya nafaqat iqtisodiyotda balki boshqa tarmoqlarda ham vujudga kelishi mumkin. Quyida, monopoliyaning bir nechta turlarini ko'rib chiqamiz:

Tabiiy Monopoliya:

- Tabiiy Resurslar: Agar ayni bir kompaniya tabiiy resurslar (masalan, gaz, neft, suv) manbaiga to'liq nazorat etsa, bu tabiiy monopoliya shakllanishiga olib kelishi mumkin
- Ekonomiyalar of Scale: Ayrim tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmi katta bo'lgani sari mahsulot birligi uchun xarajat kamayadi, va bitta katta kompaniya optimal ishlab chiqarish hajmiga erishishi mumkin.
- Infratuzilma: Elektr energiyasi, suv ta'minoti, temir yo'l kabi infratuzilma tarmoqlarida bozorga kirishda yuqori boshlang'ich xarajatlar talab qilinadi, bu esa bitta kompaniyaning barcha xizmatlarni nazorat qilishiga olib kelishi mumkin.

Huquqiy Monopoliya:

- Patent va mualliflik huquqlari: Kompaniya ma'lum bir mahsulot yoki texnologiya uchun patent yoki mualliflik huquqiga ega bo'lsa, bozorda raqobatchilarning kirishini oldini olishi mumkin.
- Davlat litsenziyalari: Hukumat tomonidan berilgan litsenziyalar yoki imtiyozlar orqali ayni bir kompaniya yoki tashkilotga ma'lum sohada eksklyuziv huquqlar berilishi mumkin.

Iqtisodiy Monopoliya:

- Mergers va Acquisitions (Birlashtirishlar va Qo'shib Olishlar): Katta kompaniyaning kichik raqobatchilarni sotib olish orqali yoki boshqa kompaniyalar bilan birlashish orqali bozorda hukmronlikni qo'lga kiritishi.
- Bozorga kirish to'siqlari: Yangi raqobatchilar uchun bozorga kirish yuqori boshlang'ich xarajatlar, texnologik to'siqlar, yoki qonuniy to'siqlar bilan cheklangan bo'lishi mumkin.

Strategik Monopoliya:

- Raqobatchilarni siqib chiqarish: Monopolist kompaniya raqobatchilarni siqib chiqarish uchun past narx, dumping yoki boshqa strategik choralardan foydalanishi mumkin.

– Eksklyuziv shartnomalar: Kompaniya yetkazib beruvchilar va distribyutorlar bilan eksklyuziv shartnomalar tuzishi mumkin, bu esa boshqa raqobatchilarning bozorga kirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Texnologik Monopoliya:

– Innovatsiyalar va ilg'or texnologiyalar: Kompaniya yangi va ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqib, o'z sohasida texnologik yetakchilikni qo'lga kiritishi va raqobatchilardan ustun bo'lishi mumkin.

Quyidagi monopoliyaning asosiy xususiyatlari va ta'sirlari haqida qisqacha ma'lumot beramiz:

Monopoliyaning asosiy xususiyatlari:

1. Yagona ta'minotchi: Bozorda faqat bitta ta'minotchi mavjud, bu esa raqobatchilikning yo'qligi demakdir.
2. Narxlarni nazorat qilish: Monopolist kompaniya mahsulot yoki xizmatlar narxini o'z istagiga ko'ra aniqlashi va oshirishi mumkin.
3. Kirib kelish to'siqlari: Bozorga yangi raqobatchilar kirishi uchun yuqori bo'lgan to'siqlar mavjud bo'ladi.
4. Maxsus mahsulotlar yoki xizmatlar: Monopolist tashkilot o'z mahsulot yoki xizmatlarini eksklyuziv yo'naltirilgan yoki noyob qilishga intiladi.

Monopoliyaning ta'sirlari:

1. Istemolchilar tanlovi cheklanishi: Iste'molchilar uchun tanlov imkoniyati juda cheklangan bo'ladi, chunki bozorda faqat bitta mahsulot yoki xizmat mavjud.
2. Narxlarning katta bo'lishi: Raqobatchilik yo'qligi sababli narxlar ko'tarilishi va istemolchilar uchun qimmat bo'lishi mumkin.
3. Innovatsiyalarni susaytirish: Raqobatchilikning yo'qligi sababli kompaniyalar innovatsiyalar va takomillashtirishlar uchun kamroq motivatsiya yoki ehtiyoj sezadi.
4. Iqtisodiy hukmronlik: Monopolist kompaniya o'zining hukmronligi sababli hukumat yoki boshqa tashkilotlarga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Monopoliya sharoitida iste'molchilar uchun tanlov imkoniyatlari cheklanadi, chunki bozorni faqat bitta kompaniya yoki tashkilot nazorat qiladi. Bu holat quyidagi sabablar orqali tushuntiriladi:

1. Yagona ta'minotchi: Bozorda faqat bitta ta'minotchi mavjud bo'lgani uchun iste'molchilar boshqa alternativ mahsulot yoki xizmatlarni tanlash imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Shu sababli, ular faqat monopolist kompaniya taqdim etayotgan mahsulot yoki xizmatlarni sotib olishga majbur bo'ladilar.
2. O'xshash mahsulotlarning yo'qligi: Monopolist kompaniya o'z sohasida yagona bo'lgani uchun bozorda o'sha mahsulot yoki xizmatning boshqa ekvivalentlari mavjud bo'lmaydi. Bu holat mahsulotlar orasidagi raqobatni yo'q qilish orqali iste'molchilarning tanlash imkoniyatini cheklaydi.
3. Narxlarni nazorat qilish: Monopolist firma mahsulot yoki xizmatlarning narxini mustaqil ravishda belgilashi mumkin, bu esa eski narxlarni oshirib yoki ma'lum bir guruhga taqdim etishni cheklab qo'yishi mumkin. Iste'molchilar boshqa tanlov yo'q bo'lgani uchun yuqori narxlarga rozi bo'lishga majbur bo'ladi.
4. Past sifat va xizmatlar: Raqobatchilik yo'q bo'lgani sababli monopolist kompaniya mahsulot yoki xizmatlar sifatini oshirish uchun motivatsiya kam bo'lishi mumkin. Chunki iste'molchilar uchun alternativ variant yo'q, shuning uchun ular past sifatli yoki xizmat ko'rsatish darajasi past bo'lsa ham mahsulotni sotib olishga majbur.
5. Innovatsiyalarni susaytirish: Monopolist kompaniya raqobatchilik yo'q bo'lgani uchun o'z mahsulot va xizmatlarini takomillashtirishga kamroq urinish qiladi. Bu holat mahsulotlar va xizmatlar bo'yicha yangi innovatsiyalar va yangiliklarning kamroq bo'lishiga olib keladi, natijada iste'molchilar uchun tanlov imkoniyatlari kamayadi.

6. Kirish to'siqlari: Monopolist kompaniya bozorga kirishni qiyinlashtirish uchun yuqori kirish to'siqlarini o'rnatishi mumkin. Bu yangi raqobatchilarning bozorga kirishini qiyinlashtiradi, bu esa iste'molchilar uchun tanlovning cheklanishiga olib keladi. Monopoliyalar shakllanadigan sharoitlar turli omillar va holatlarga bog'liq bo'lishi mumkin. Ularning yuqori bozor kuchi va monopolistik hukmronligini cheklash uchun davlat tomonidan antimonopol siyosatlar va qonunlar qo'llaniladi. Bu qonunlar raqobatni rag'batlantirish va mavjud bozorni barqaror saqlashga yordam beradi. O'zbekistonda monopoliyaga qarshi ilk organ 1992-yilda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil qilindi. 1996-yil 15-mayda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzurida Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil etildi. 2000-yil 2-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarilib, mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Bugungi kunda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi kurashish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi tuzilgan bo'lib uning oldiga bir qator chora-tadbirlar qo'yilgan. Qo'mita huzuridagi budjetdan tashqari Raqobatni rivojlantirishga ko'maklashish jamg'armasi tashkil etilgan. Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi – monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish, raqobat muhitini rivojlantirish, tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini nazorat qilish va tovar-xomashyo birjalarini litsenziyalash hamda tovar-xomashyo birjalarida tovar derivativlari savdolari, shu jumladan, fyuchers savdolarini tartibga solish sohasida davlat boshqaruvi organi hisoblanadi.¹

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning tub mohiyatidan kelib chiqqan holda monopoliyalarga qarshi va tabiiy monopoliyalar to'g'risidagi qonunchilik takomillashtirilib, ularning Yevropa Ittifoqi va boshqa rivojlangan qonunchilik andozalariga mos kelishi ta'minlab borilmoqda.

Davlatning monopoliyalarga qarshi siyosati milliy iqtisodiyotida raqobat oldindan shakllanib bo'lgan mamlakatlarda raqobatchilik muhitini takomillashtirishga, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda esa bu muhitni shakllantirishga qaratilgan. Bozorda monopoliyani o'rnatishga urinishlar va monopol mavqeni suiiste'mol qilishni taqikdaydigan trestlarga qarshi birinchi qonun — Sherman qonuni AQShda 1890-yilda qabul qilingan. Monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlari va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar har bir mamlakatda sharoit taqozo etgan shakllarda amal qiladi. Rivojlangan barcha davlatlarda sog'lom raqobat muhitini himoya qilish maqsadida turli ko'rinishdagi, monopolistik faoliyatlar ustidan davlat tomonidan tartibga solish amalga oshiriladi. Masalan, AQShda monopoliyaga qarshi davlat siyosati — Federal savdo komissiyasi va Adliya departamentining trestlarga qarshi boshqarmasi, Rossiyada — Monopoliyaga qarshi siyosat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash vazirligi, Yaponiya va Janubiy Koreyada — Halol raqobat bo'yicha komissiya, Yevropa Ittifoqida esa — Raqobat bo'yicha komissiya tomonidan amalga oshiriladi.

Endi esa, monopoliyaga qarshi kurashishda bir qator davlatlarning tajribasini bir-ma bir ko'rib chiqamiz. AQShda monopoliyaga qarshi kurashish an'anaviy ravishda keng qamrovli qoidalarga va qat'iy amaliyotlarga ega bo'lgan muhim sohalardan biri hisoblanadi. Qo'shma Shtatlarda monopoliyaga qarshi kurashish quyidagi asosiy qonunlar va idoralar orqali amalga oshiriladi:

1. Sherman Antitrust Act (1890):

¹ "O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining qarori

— Sherman Antitrust Act AQShdagi birinchi va eng muhim antimonopol qonun hisoblanadi. U iqtisodiy bozorni monopoliya va kartellar tomonidan nazorat qilishga qarshi choralar ko'radi.

Bu qonun ikkita asosiy bandedan iborat:

— 1-band: Iqtisodiy faoliyatda monopoliyalik amallarni cheklash va raqobatni cheklovchi kelishuvlarni taqiqlash.

— 2-band: Bozorni hukmronlik qilish va monopol maqomini suiiste'mol qilishni taqiqlash.

2. Clayton Antitrust Act (1914):

— Sherman Antitrust Act'ni to'ldiruvchi qo'shimcha qonun. Bu qonun raqobatni cheklovchi amallarni yana-da aniqroq ko'rib chiqadi va yadro rezonans xarakterga ega.

— Asosiy bandlar:

— Eksklyuziv Supply Contracts: Eksklyuziv yetkazib berish shartnomalarini cheklash.

— Tying Arrangements: Mahsulotni sotish shartlarini boshqa mahsulotni sotib olish bilan bog'lash.

— Corporate Mergers and Acquisitions: Birlashtirish va qo'shib olishlarning monopoliyaga olib keladiganlarini cheklash.

— Price Discrimination: Iste'molchilar va kompaniyalar o'rtasida noxolis narx farqlarini cheklash.

3. Federal Trade Commission Act (1914):

— Federal Trade Commission (FTC) ni tashkil etish orqali raqobatni muhofaza qilish va monopoliyaga qarshi choralarni amalga oshirish. FTC raqobatchilik muammolari bilan shug'ullanadi va adolatli raqobat qoidalarini qo'llaydi.

Yevropa Ittifoqida (YI) monopoliyaga qarshi kurashish maqsadida qabul qilingan keng qamrovli qonunlar va qoidalar mavjud. Bu qonunlar Yevropa Ittifoqi bozorida adolatli raqobatni ta'minlash va iste'molchilar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Quyida Yevropada monopoliyaga qarshi kurashishning asosiy aspektlari keltirilgan:

Asosiy qonunlar:

1. Raqobat Qoidalari (European Competition Rules):

— Article 101 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU): Bozorda raqobatga to'sqinlik qiluvchi kelishuvlarni, masalan kartellar, narxlarni belgilash va bozorni taqsimlashni taqiqlaydi.

— Article 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU): Bozorda monopol maqomini suiiste'mol qilish, masalan narxlarni manipulyatsiya qilish, mijozlarni qabul qilish uchun noxolis shartlar, va raqobatchilarning bozorga kirishini cheklash kabi amallarni taqiqlaydi.

2. Merger Regulation:

— Yevropa Merger Regulation (EC No 139/2004) kompaniyalar o'rtasidagi yirik birlashtirishlar va qo'shib olishlarning raqobatga salbiy ta'sir ko'rsatmasligini ta'minlash uchun nazorat qiladi.

3. State Aid Regulation:

— Davlat tomonidan kompaniyalarga ko'rsatiladigan moliyaviy yordam va imtiyozlarni tartibga soluvchi qoidalar. Bu yordamlar bozorda adolatli raqobatni buzmasligi va monopoliyaga olib kelmasligi uchun tekshiriladi.

Asosiy Idoralar:

1. European Commission — Directorate-General for Competition (DG COMP):

— Yevropa Ittifoqining raqobat idorasi bo'lib, monopoliyaga qarshi qonunlarni amalga oshirish, bozorni tahlil qilish va raqobatga zid amallarni tekshirish uchun mas'ul.

— DG COMP kompaniyalar, davlatlar va boshqa jamoatchilik tashkilotlari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar asosida amaliyotlarni tekshiradi va jazo choralari ko'rishni mumkin.

2. Yevropa Ittifoqi Sudi (Court of Justice of the European Union - CJEU):

— DG COMP tomonidan qabul qilingan qarorlar va jarimalar bilan bog'liq ishlarni ko'rib chiqadi hamda raqobat qoidalarining bajarilishini ta'minlaydi.

Xulosa o'rnida, Yaponiyaning Kobe universiteti huquq fakulteti doktoranti Husain Rajapov² kun.uz saytiga bergan tahliliy maqolasidagi bir qator takliflarni kiritib o'tmoqchiman: “qisman xususiylashtirish yoki qismlarga bo'lish mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash uchun **tabiiy monopoliya tushunchasini toraytirishni** taklif etaman. Bunga aeroportlarni «O'zbekiston havo yo'llari» milliy aviakompaniya tarkibidan ajratish yaxshi misol bo'ladi. Xuddi shunga o'xshab tabiiy monopoliyaning boshqa sohalarida demonopolizatsiyani amalga oshirish mumkin. Misol uchun, elektr uzatishning yuqori voltli liniyalarini davlat boshqaruvida qoldirib, tizimlarni esa o'zaro raqobat qiluvchi xususiy yetkazib beruvchilar uchun ochiq qilib qo'yish mumkin. Bu xuddi mahalliy telefon kompaniyalari o'z liniyalariga xalqaro aloqa kompaniyalari kirishiga imkon berishiga o'xshaydi. Ko'mir bo'yicha ham shunga o'xshash ishlarni amalga oshirsa bo'ladi. To'g'ri, narxlar biroz oshishi mumkin, ammo transformator bilan bog'liq bahonalar, ko'mirning past sifati va elektr oqimidagi uzilishlar barham topadi.

Aytib o'tmasdan iloji yo'q: GM Uzbekistan avtokorxonasi tabiiy monopoliya hisoblanmasa-da, hozirda monopol holatda. Ammo avtosalonlar avtosanoat tarkibidan ajratilib, xususiy sektorga berish ehtimolini ko'rib chiqish kerak. Ana shunda avtosalonidagi «shapkalar» o'z-o'zidan yechim topadi.”³

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” 2019-yil 14-yanvardagi PF-5630-son farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida” 2019-yil 24-yanvardagi PQ-4126-son qarori
4. <https://lex.uz/docs/-4342729?ONDATE=01.06.2022>
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Monopoliyaga_qarshi_qonunchilik
6. <https://lex.uz/docs/-545463>
7. <https://raqobat.gov.uz/faoliyat/monopoliyaga-qarshi-komplayens/>
8. 2024 yil I-choragi davomida monopoliyaga qarshi komplainsni joriy etish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar to'g'risida hisobot
9. “Raqobat to'g'risida”gi qonun
10. https://uzpedia.uz/pedia/monopoliyaga_qarshi_qonunchilik
11. kunnews/2019/01/23/antimonopoliya-davlatning-korinar-qoli-haqida?q=%2Fuz%2Fnews%2F2019%2F01%2F23%2Fantimonopoliya-davlatning-korinar-qoli-haqida